

Валентина Тименко
(м. Київ, Україна)

НАУКОВО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ЛІТЕРАТУРНОЇ ТВОРЧОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

У статті подається теоретичне обґрунтування проблеми розвитку літературно-творчих здібностей старшокласників у процесі вивчення української літератури. Особлива увага приділяється розкриттю психолого-педагогічних умов розвитку літературної творчості учнів. Автор досліджує такі поняття: читацькі здібності, читацька уява, читацькі почуття і емоції та інші, які безпосередньо впливають на розвиток літературно-творчих здібностей старшокласників.

Ключові слова: літературно-творчі здібності, художня уява, читацькі здібності, творче сприйняття, читацькі емоції, оцінні судження, образне мислення, творчість.

В статье представлено теоретическое обоснование проблемы развития литературно-творческих способностей старшеклассников в процессе изучения украинской литературы. Особое внимание уделяется раскрытию психолого-педагогических условий развития литературного творчества учащихся. Автор исследует такие понятия: читательские способности, читательское воображение, читательские чувства и эмоции и другие, которые непосредственно влияют на развитие литературно-творческих способностей старшеклассников.

Ключевые слова: литературно-творческие способности, художественное воображение, читательские способности, творческое восприятие, читательские эмоции, оценочные суждения, образное мышление, творчество.

The article deals with the theoretical basing of the problems of the literary and creative abilities of high school papules in the process of studying of the Ukrainian literature. Particular attention is paid to the reveal of psycho-pedagogical conditions of literary creativity of high school papules. The author explores the following concepts: reading skills, reader's imagination, feelings and emotions of readers and others that directly affect the development of literary and creative abilities of high school papules.

Key words: literature-art, artistic imagination, reading skills, creative perception, reading emotions, evaluative judgment, own opinion, creativity.

У матеріалах реформи загальноосвітньої і професійної школи звертається увага на необхідність посилення ролі уроків літератури у формуванні духовно багатой, гармонійно розвиненої особистості з високими моральними ідеалами й естетичними потребами. Для успішного вирішення цього завдання необхідно розвивати в учнів літературні здібності, оскільки реалізація виховного потенціалу художньої літератури багато в чому залежить від рівня їхнього розвитку. У зв'язку з вирішенням цього завдання вчителів-словесників необхідні знання сутності, специфіки, психологічної структури та основних психолого-педагогічних умов ефективного розвитку літературних здібностей школярів.

У поняття літературних здібностей входять споріднені літературно-творчі й читацькі здібності, які тісно пов'язані між собою. Завдяки такому взаємозв'язку розвиток літературно-творчих здібностей зазвичай позитивно позначається на розвитку читацьких здібностей, і навпаки. Проте, не зважаючи на їхню близькість, літературно-творчі і читацькі здібності мають і свої специфічні особливості і відмінності. Так, у структурі читацьких слід назвати читацьку уяву, в результаті діяльності якої на основі художнього тексту читач створює власні читацькі образи.

Найбільш характерною особливістю читацької уяви є нерозривний зв'язок між словом і образом. У письменника цей зв'язок переважно виявляється в тому, що він предмет своєї уяви матеріалізує в художньому слові, тобто проробляє шлях від образу до слова, а читач проробляє ніби зворотний шлях: від автора слова до відтворення на його основі свого власного читацького образу.

Характерною особливістю читацької уяви є її психологізм, здатність угадування і відтворення внутрішнього світу літературних персонажів, характерів, думок, почуттів, переживань у їх динаміці. Психологізм читацької уяви дає змогу читачеві ставити себе на місце того чи іншого персонажа, підтримувати його погляд, вживатися в його стан, іншими словами – без психологізму читацької уяви неможливі ні психологічна чутливість читача, ані його здатність до емпатії (співпереживання). Із психологізмом читацької уяви тісно пов'язана і емоційність – здатність переживати в уяві чужі почуття.

Характерною особливістю читацької уяви є також її здатність з допомогою окремих художніх деталей створювати цілісні картини й образи, які фактично відсутні у творах.

Суттєвий внесок у вивчення читацької уяви зробила О. Нікіфорова, розвинувши вчення про образне узагальнення щодо сприйняття художньої літератури. На її думку, образне узагальнення – це структури безпосереднього досвіду, які систематизують враження від однорідних предметів. Нею були визначені такі рівні сприйняття художнього твору: розуміння його предметної сторони, розуміння підтексту і системи художніх образів і засобів і, нарешті, осмислення ідейно-образного змісту твору, що приводить до оцінки прочитаного, до усвідомлення головних думок твору, до розкриття мотивів, відносин.

Образні узагальнення в процесі відтворення самих образів визначають подальший хід уяви читача, і завдяки їм читач вже в експозиції твору сприймає літературних героїв як живих людей. Уваги заслуговують детально вивчені О. Нікіфоровою орієнтири, які спрямовують творчу активність читацької уяви: орієнтування в жанрі твору, місці й часі дії, в основних дійових особах, в емоційному ставленні автора до персонажів, у дії твору, його обсязі й образному ядрі.

Завдяки творчому характеру читацької уяви читання різних видів літератури, і передусім художньої літератури, є свого роду співтворчістю читача. Не випадково письменники у своєму творчому процесі враховують і творчий потенціал читацької уяви: літературний твір лише тоді впливає на читача, коли читач бачить усе, що йому показує письменник, коли автор твору дає можливість читачеві теж «уявити» – доповнити, додати – картини, образи, фігури, характери, дані літератором, із власного читацького досвіду, запасу його, читача, вражень, знань.

Думки про роль читацької уяви у творчому сприйнятті художньої літератури висловлювало багато вчених і письменників: «Образ, що виник в уяві читача – рішуче вимагає активної роботи уяви, щоб читач подумки» бачив і чув «все те, про що йде мова» (Л. Толстой), «уміння читати художню літературу вимагає активної роботи уяви, щоб читач подумки «бачив і чув» все те, про що йде мова» (Б. Теплов). Усе сказане про важливу роль уяви у читацькій діяльності дає змогу віднести її до числа базових компонентів у структурі читацьких здібностей.

Однією зі специфічних особливостей мислення словесно-художніми образами є тісний зв'язок з діяльністю читацького уяви. Завдяки цій єдності і відбувається розуміння образного змісту твору, розуміння його ідейно-художньої сутності.

До здібностей, що формуються в процесі читацької діяльності, слід віднести і мислення словесно-художніми образами. У силу образної природи художньої літератури, поряд з читацькою уявою, здатність мислити словесно-художніми образами в структурі читацьких здібностей також є одним з базових компонентів. Проте в порівнянні з «уявою читача» в сучасних дослідженнях інтелектуальній складовій читацького сприймання не приділяється достатньої уваги. Більше того, деякі дослідники всякі образні дії свідомості трактують тільки як щось позбавлене розумності і логічності, тобто закономірної організованості.

Численні висловлювання сучасних письменників про читача також свідчать про те, що вони в читачеві насамперед і найбільше цінують його здатність до співпереживання. Аналогічні оцінки ролі емоційного компонента в читацькому сприйнятті ґрунтуються на численних роботах психологів, методистів, педагогів: Б. Теплова, О. Нікіфорової, А. Ковальова, П. Якобсона, Л. Жабицької, Н. Кудряшова, Т. Бугайко, Ф. Бугайка, Є. Пасічника, Н. Волошиної, О. Мазуркевич, З. Шевченко, Г. Токмань, В. Маранцмана, Л. Мірошниченко, Є. Квятковського та ін.

Така висока оцінка ролі емоційного компонента в структурі читацьких здібностей не випадкова, оскільки емоційність і образність – специфічні особливості будь-якого високохудожнього твору мистецтва, у тому числі й художньої літератури.

У сучасній науковій літературі різні автори, коли йдеться про емоційну сторону читацького сприйняття художньої літератури, уживають різні терміни: емоційна сприйнятливість (Л. Айзерман, Л. Грішніна, Н. Мещерякова, В. Сухомлинський), емоційна вразливість (Л. Жабицька, Б. Додонов), художні переживання (Е. Целма, Ю. Шпор), естетичні почуття (А. Васадзе). Усі ці терміни зазвичай вживаються як синоніми і не викликають принципових заперечень. Однак, щоб підкреслити специфіку почуттів, які виникли у процесі сприйняття художнього тексту, доцільніше вживати такі поняття, як читацькі почуття і читацькі переживання, за аналогією «читацька уява».

Під читацькими почуттями розуміємо специфічні почуття, що виникають у процесі сприйняття художньої літератури та відрізняються від звичайних, життєвих почуттів. Що ж до самого читацького переживання, то під ним розуміється емоційна реакція читача на твір. Читацькі переживання можуть мати три види: переживання за героїв літературного твору, тобто співпереживання; особисті читацькі емоційні реакції, які проявляються у ставленні до персонажа, і, нарешті, емоційне ставлення читача до автора.

Л. Виготський цілком справедливо наголошує на принциповій відмінності читацьких переживань від життєвих переживань, тобто тих переживань, які ми відчуваємо в реальному повсякденному житті. Їх відмінність обумовлена тим, що читацькі переживання викликаються не реальним життям, а життям уявним, її письменницьким відображенням, літературним образом, про нереальність яких читач знає.

Слід відзначити ще одну специфічну особливість читацьких переживань: читач в процесі читання може переживати і ті почуття, які він раніше не відчував ні в реальному житті, ні в у своєму читацькому досвіді. Завдяки співпереживанням ці нові для читача почуття трансформуються в його суто особистісні почуття, і завдяки емоційній пам'яті вони стають його особистим надбанням. У цьому і проявляється велика здатність художньої літератури і мистецтва збагачувати і облагороджувати емоційний світ і досвід людини.

У зв'язку з цією специфічною особливістю читацьких емоцій слід ще раз підкреслити їх дієвість, здатність спонукати читачів до внутрішньої активності, спрямованої на осмислення зображеної у творі дійсності і в той же час на оцінку самого твору.

Особливо наочно інтелектуальний характер читацьких почуттів проявляється в читацьких оцінках, які зазвичай включаються в читацькі переживання у процесі сприйняття художнього твору. Оцінний характер читацьких емоцій в сучасній науці є загальновизнаним.

Загальновизнаними у сприйнятті художніх творів є і гедоністичний характер художніх переживань в цілому і читацьких зокрема.

У зв'язку з одержаною насолодою в процесі сприйняття художніх творів багато естетиків і психологів слідом за Аристотелем використовують поняття катарсису, що означає вищу стадію у розвитку художнього переживання, «очищення», «просвітлення», «освіження почуттів», пережитих суб'єктивно як надпереживання.

У читацькій діяльності важливою є словесно-логічна пам'ять, оскільки художня література є мистецтвом слова. Однак слід підкреслити, що цей вид пам'яті найбільш цінний за умови високого рівня розвитку образної й емоційної пам'яті. У разі ж низького рівня її розвитку та домінування словесно-логічної пам'яті читач витягує з художньої літератури і засвоює в основному інформацію, позбавлену образного та емоційного начал.

Оскільки сприйняття літературного твору має оцінний характер, до спеціальних компонентів структури читацьких здібностей слід віднести і літературно-критичні здібності. Їх сутність можна визначити як здатність читача до аналізу, інтерпретації та критичної оцінки прочитаного твору. Особливо велика значимість цього компонента для орієнтування школяра в сучасному літературному процесі. Розвиток літературно-критичних здібностей дозволяє школяреві безпомилково відрізнити справді художні твори від малохудожніх.

За своєю структурою літературно-критичні здібності – складне утворення. У першу чергу слід назвати в структурі літературно-критичних здібностей такі компоненти, як: читацьку самостійність, критичність розуму, яка виявляється у здатності бачити художні прорахунки у творі, читацький смак як здатність відчувати різницю між текстом справді художнім і нехудожнім, співчувати прекрасному в поєднанні з проникливим здоровим глуздом, естетичну сприйнятливості не тільки змісту, а й художньої форми твору, його художньої своєрідності, здатність виразити в слові свої оцінки і судження про прочитане в творі.

Оскільки в процесі сприйняття літературного твору спілкування читача з його автором здійснюється за допомогою мови, поряд з емпатією велику роль відіграють і мовні здібності. Без них навіть із високим рівнем розвитку інших читацьких якостей повноцінне сприйняття твору неможливе. Отже, мовні здібності є «некомпенсуючим компонентом».

Як відомо, основною функцією мови є спілкування. Тому мовленнєві здібності є не що інше, як здатність до спілкування засобом мови. Мовні здібності необхідні не тільки в процесі творення письменником художнього твору, але рівною мірою вони потрібні і в процесі сприйняття літературного твору. Завдяки мовним здібностям читач розуміє художню мову, специфічною здатністю якої є її образність.

На жаль, за даними відомих фахівців у галузі вивчення мови, мовні здібності учнів маловивчені. Ні в психології, ні в психолінгвістиці, ні в методиці викладання української мови та літератури поки немає спеціальних досліджень, присвячених мовним здібностям, їх сутність і структуру.

Для цілеспрямованого формування і розвитку компонентів мовних здібностей завдяки зусиллям учителів-практиків і вчителів-методистів вже є досить багато апробованих методичних прийомів. Зокрема, для розвитку почуття слова і почуття стилю учнів можуть бути рекомендовані наступні завдання:

1. Замість пропущених у віршованому або прозовому тексті тропів підібрати свої художні засоби, мотивуючи свій вибір.
2. На основі читання невеликого уривку із будь-якого твору назвати його автора.
3. Порівняти два твори різних авторів на одну і ту ж тему, але різних за стилем і художній майстерності.
4. Вивчити творчий досвід роботи того чи іншого автора над мовою своїх творів.
5. Самостійно скласти який-небудь твір (завдяки роботі над словом мовленнєві здібності розвиваються найбільш успішно).

Однак в існуючих підручниках психології та в навчальних посібниках з методики викладання літератури в школі ці питання не розглядаються. У результаті вчитель-словесник часто не в змозі психологічно грамотно розвивати літературні здібності школярів.

Сьогодні є необхідність створення науково обґрунтованої методичної системи з розвитку літературно-творчих здібностей старшокласників засобами різних видів мистецтв під час вивчення літератури. З метою формування у старшокласників стійкого літературно-творчого інтересу важливо технологічно забезпечити цілісний освітній простір на уроках української літератури: збуджувати мотиваційно-ціннісне ставлення до літературної творчості, формувати систему літературних знань, розвивати літературно-творче мислення та художню уяву, навчати способам виконання літературно-творчих завдань, особливо важливо забезпечити синтез літературної творчості з іншими видами української та зарубіжної художньої культури.

Література

1. Васадзе А.Г. Проблема художественного чувства. Вопросы психологии художественного творчества / Акакий Георгиевич Васадзе. – Тбилиси : Мецниереба, 1978. – 174 с.
2. Выготский Л.С. Мышление и речь / Выготский Л.С. – М. : Издательство «Лабиринт», 1999. – 352 с.
3. Додонов Б.И. Эмоция как ценность / Додонов Б.И. – М. : Политиздат, 1978. – 272 с.
4. Корсунский Е.А. Развитие литературных способностей школьников : [учебное пособие к спецкурсу] / Корсунский Е.А. – Л. : ЛГПИ, 1985. – 327 с.
5. Наукові основи методики літератури : навчально-методичний посібник / [за ред. Н.Й. Волошиної]. – К. : Ленвіт, 2002. – 344 с.
6. Никифорова О.И. Психология восприятия художественной литературы / Никифорова О.И. – М. : Книга, 1972. – 152 с.
7. Токмань Г.Л. Методика викладання української літератури в старшій школі : екзистенціально-діалогічна концепція / Токмань Г.Л. – К. : Міленіум, 2002. – 318 с.

*Стаття рекомендована до друку
кандидатом пед. наук, провідним науковим співробітником лабораторії
літературної освіти Інституту педагогіки НАПН України
Шевченко З.О.*

Стаття надійшла до редакції 4 серпня 2014 року

УДК : 378.147: 81

Світлана Тітова

(м. Переяслав-Хмельницький, Україна)

РОЛЬ ІННОВАЦІЙНОГО ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА У ПРОЦЕСІ ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛІВ-ФІЛОЛОГІВ У ВИЩОМУ ПЕДАГОГІЧНОМУ НАВЧАЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ

Професійне становлення майбутнього вчителя філологічних дисциплін – процес складний і тривалий. Серед його обов'язкових складових – теоретичне й практичне навчання, під час якого майбутні вчителі отримують систему наукових знань у галузі філологічних дисциплін у поєднанні із загальнофаховою підготовкою. У статті розглянуто проблему використання інноваційних технологій під час підготовки вчителів-філологів вищих педагогічних навчальних закладів; визначено роль інноваційного освітнього середовища у процесі фахової підготовки майбутнього вчителя-філолога; виокремлено сутнісні характеристики змісту інноваційних